

(*Kültür Tarihinde Gizli Diller ve Şifreler*, Edt. Emine Gürsoy Naskali ve Erdal Şahin, Picus Yayınları, İstanbul 2008, s. 11-34)

KUŞ DİLİ

Erdal ŞAHİN*

Dünya halklarının sözlü edebiyatlarında ve dinî eserlerinde kimi insanların hayvanların dillerini anladığı ve konuştuğu belirtilir. Bu eserlerde hayvanların, özellikle kuşların dilinin bilinmesi, genellikle doğanın sırlarına ermek ve gairten haber verme yetisine sahip olmak anlamına gelir.¹ Bizim kültürümüzde de bazı masal veya destan kahramanlarının kuşlarla konuştukları, şamanların (kamların) kuş sesleriyle ruhlar âlemine ulaştıkları görülür; Müslümanlığın kutsal kitabı Kur'an'da Süleyman peygamberin kuşlarla konuşup anlaştığına yer verilir.

Geçmişte üstün yetenekli veya mucize sahibi bazı insanların 'kuşlarla konuşmaları' inancı ve bazı özel kişilerin 'kuşları taklit ederek bir şeyler anlatmaları' diğer insanlarca çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. 'Kuş dili' kelime grubu, kuş dilli dünya kültüründen ve Şamanlık (Kamlık) kültürümüz ile özellikle Kur'an'da geçen 'mantıku't-tayr'dan mülhem olarak sözlü ve yazılı kültürümüzde türlü şekil ve anlamlar kazanarak kullanılmıştır. Bu gizemli söz, eskiden 'vahdet-i vücud' temalı eserler ile mutasavvıf şairlerin ortak dilini ifade etmiş ve bazı çevrelerin çeşitli şekillerdeki gizli dillerine karşılık olarak kullanılmıştır.

1. Şamanizmde Kuş Dili

Geçmişte inanç dünyamızın bir dönemini oluşturan ve bugün özellikle Sibiryada devam eden Şamanlık inancında, şamanın belli seansların gerçekleştirilebilmesi için ruhlarla iletişim kurulmasında kullanılan 'gizli dil'i bilmesi gerektiği kabul edilir.² Özel güçlere sahip olduğu düşünülen şamanların kullandıkları gizli dil, genellikle ya hayvanların dilleri ya da onların seslerini taklitten ibarettir. Bu nedenle, bir şamanda bulunması gereken en önemli özelliklerden biri hayvan seslerini taklit etme yeteneğine sahip oluşturdur.³ Şamanın dinî tören

---

*Dr. Erdal Şahin, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Geniş bilgi için bk. Manabu Waida, "Birds", *The Encyclopedia of Religion*, C. 2, New York 1987, s. 224-227; Kürşad Demirci, "Hayvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 81-83; Rene Guenon, "Kuşların Dili", çev. Dr. İsmail Taşpınar, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23 (2002/2), s. 77-82.

² Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, İstanbul 1999, s.123.

³ Mircea Eliade, *age.*, s.124.

esnasında hareketleriyle veya sesiyle bir hayvanı taklit etmesi, avlanırken avcının bir hayvanı taklidine kıyasla çok daha gerçekçidir.⁴

Şamanların dillerini bildikleri ve seslerini taklit ettikleri hayvanlardan en önemlisi kuşlardır; çünkü kuşlar, şamanların irtibat kuracakları ruhlara en yakın ve benzeyen varlıklar olarak düşünülmüştür. Bu nedenle, bazı dinî törenlerde şaman şeklen olmasa bile, sesi ve hareketleriyle özellikle kuşa dönüşür.⁵

Sibirya Şamanizminde Ülgen'e sunulan kurban törenlerinde şamanın göklere yükselmesi temsîlî bir kazla olur. Tören esnasında kazın bütün hareketleri şamanın kendisi tarafından yapılır ve kazın çıkardığı sesler şaman tarafından taklit edilir.⁶ 1859-1871 yılları arasında Sibirya'da bulunan meşhur Türkolog W. Radloff, bu yıllarda yazdığı meşhur seyahatnamesinde, Altay bölgesinde Ülgen'e sunulan kurban töreni sırasında şaman tarafından okunan ve kaz sesinin taklidiyle kazın da katıldığı şu duaya yer verir: "...Şimdi şaman yerinden kalkar ve yavaş yavaş çadırdan çıkar; çadıra yakın bir yerde kaz niyetiyle içerisine ot doldurulmuş ve bezle sarılı bir nesne yerleştirmiştir. Şaman bu kazın üzerine oturur ve kollarıyla yukarıya uçuyormuş gibi şiddetli hareketler yapar, bu esnada da yüksek ve ağır ağır şunları terennüm eder:

Ak göğün altında,

Ak bulutun üstünde,

Mavi göğün altında,

Mavi bulutun üstünde,

Yüksel semaya ey kuş!

Bunun üzerine şaman kaz sesini taklit ederek cevap verir:

Ungay gak gak, ungay gak!

---

⁴Julian Baldick, *Animal and Shaman Ancient Religions of Central Asia*, New York 2000, s. 90-91.

⁵ Kuş sesini ve hareketlerini taklit etme veya kuşa dönüşme motifi, Şamanlık (Kamlık) sonrası İslami Türk kültüründe de bazı çevrelerde dikkati çekmektedir. Bektaşî tarikatının kendisine dayandığı Hacı Bektaş'a ait bir rivayet şöyledir: "Güvercine dönüşmüş olan Hacı Bektaş, bir kanat çırpışıyla Orta Asya'dan kendisine rehberlik eden alevli bir ağaç dalının üzerine düştüğü bir kayanın üstüne gelip konmuştur; yol boyunca önüne taşlar yığarak veya sular fişkırtarak kendisine engel olmak isteyen yarıcı kuşlara dönüşmüş olan diğer dervişlerin elinden kurtulmuştur." (İrene Melikoff, "Mircea Eliade ve Türklerin Dinlerini Araştırmadaki Önemi", çev. Dr. İsmail Taşpınar, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20 (2001), s. 193.) Melikoff'a göre, görünüşte fantastik olan bu tür hikâyeler, çok derin bir maneviyata ve sınırsız bir boyuta sahip birtakım anlamları dışa vurmakta idi. (İrene Melikoff, *age.*, s. 194.) Yine, [Şamanizmdeki] sihirli uçuş (le vol magique) kuşlarla ilgili sembolizmi ve kuşa dönüşmenin anlamını kavramaya yardımcı olur. [Bektaşilikte] kutlamalar esnasında icra edilen çember şeklindeki âyin dansı [semah], Tanrı'nın sembolü olan 'turna' adındaki kuşun uçuşunu temsil etmektedir. Bu dansın maksadı, vecd hâline geçmektir; yani insani durumun (condition) aşılmasıdır. (İrene Melikoff, *age.*, s. 195.)

⁶ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar)*, Ankara 1954, s. 104.

Kaygay gak gak, kaygay gak!
Şaman: *Altın bir dizgin yerleştiriniz!*
Kaz: *Ungay gak gak, ungay gak!*
Şaman: *Altın kementi tutunuz!*
Kaz: *Ungay gak gak, ungay gak!*
Şaman: *Bir aylık mesafeye bakınız!*
Kaz: *Ungay gak gak, ungay gak!*
Şaman: *Ak süt gölüne bakınız!*
Kaz: *Ungay gak gak, ungay gak!*
Şaman: *Bir günlük mesafeye bakınız!*
Kaz: *Ungay gak gak, ungay gak!*
Şaman: *Sürö dağına bakınız!*
Kaz: *Ungay gak gak, ungay gak!*
Şaman: *Sürö dağından*
Kendisine yemek almasın,
Ak süt gölünden,
Kendisine yiyecek almasın!
Kaz: *Ungay gak gak, ungay gak!*
Kaygay gak gak, kaygay gak!”⁷

Ayrıca, Sibirya’da şamanların kötü ruhlara karşı kuzgun, yağmur yağdırmak için karga, yalanı açığa çıkarmak için saksığan vb. seslerini taklit ederek dualar okudukları⁸ kaynaklarda yer alır.

2. Kur’an’da Kuş Dili

İslamiyetin kutsal kitabı Kur’an’da çeşitli kavramlara ve varlıklara işaret eden semboller olarak kuşların geçtiği birçok ayet bulunur.⁹ Bunlarla birlikte, “Süleyman, Dâvûd’a vâris oldu ve dedi ki: Ey insanlar! Bize kuş dili (mantıku’t-tayr) öğretildi ve bize her şeyden (nasip) verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur.”¹⁰ (Neml Suresi: 27/16) mealindeki ayette Süleyman peygamber kuşların dilini bilen kişi olarak bildirilir.

Bu ayetin devamında, “(Süleyman) kuşları gözden geçirdikten sonra şöyle dedi:

⁷ W. Radloff, *Sibiryadan Seçmeler*, çev. Ahmet Temir, 2. bs., Ankara 1986, s. 241-242.

⁸ bk. M. B. Kenin-Lopsan, *Obryadovaya Praktika i Folklor Tuvinskogo Şamanstva*, Novosibirsk 1987, s. 128-129.

⁹ Kur’an’da kuşların geçtiği ayetler için bk. Rene Guenon, “Kuşların Dili”, çev. Dr. İsmail Taşpınar, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23 (2002/2), s. 78 (6. dipnot).

¹⁰ *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, hzl. Dr. Ali Özek, Hayreddin Karaman vd., Medine 1987, s. 377.

Hüdhüd'ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı?" "Çok geçmeden (Hüdhüd) gelip, 'Ben, senin bilmediğin bir şeyi öğrendim. Sebe'den sana çok doğru (ve önemli) bir haber getirdim.' dedi."¹¹ (Neml Suresi: 27/20-22) mealindeki ayetlerde yer alan kıssaya göre Süleyman peygamber kuşlar ve özellikle 'Hüdhüd' kuşu ile konuşur. Bu, Kur'an'da kuşlarla iletişim kurulduğunun bildirildiği önemli bir anlatımdır. Süleyman peygamber bütün doğa unsurları ve güçlerinin boyun eğdiği hükümdar olarak kuşlar üzerinde de hakimiyet kurmuş, onlarla kendi dillerinde konuşmuştur.

Süleyman peygamberin, ilahî kudretle kuşların anlayacağı bir dile vakıf olarak, bu dil vasıtasıyla kuşlarla konuşması başlı başına bir mucizeyken, bazı İslâm âlim ve müfessirleri 'kuş dili'ni derin anlam içeren bir sembol olarak da düşünmüş yorumlamışlardır.¹²

3. Edebiyatta Kuş Dili

Sözlü edebiyatımızda efsane, masal ve destan türündeki eserlerde kuşlarla konuşma ve kuşa dönüşme motifi çokça yer alır.¹³ Sözlü edebiyat ürünlerimizde kuşlar kahramanların konuştuıkları dostları olduğu gibi, özellikle 'Tanrı'nın elçisi' ve 'gaipten haber getirici' olarak görülür: "...Bir hanın erkek çocuğu olmuyormuş. Kayın ağacına konmuş bir kuş hana, 'Senin bir oğlun olacak.' diye haber veriyor. Hanın bir oğlu oluyor."; "...Bir çocuk okuma yazma öğrenirken bir kuş geliyor ve 'Han olacaksın!' diyor. Gerçekten çocuk sonradan han oluyor."

¹¹ *age.*, s. 377.

¹² Örneğin, meşhur müfessir Elmalılı Hamdi Yazır'a göre, "...Konuşma denilen kavramda en önemli taraf, bir mana ifade etmesi olduğundan, manasız olan sözler bir yana atılıp delaletin konulmuş olması kaydından vazgeçilir de, gerek konuluş itibarıyla, gerek akli ve gerek doğal herhangi bir işaretle bir mana ifade edebilen sesler düşünülürse konuşmanın insana has olmayan bir anlamı elde edilmiş olur ki, işte *mantıku't-tayr*, kuş dilinde de düşünülecek mana budur. Bu sebepten kuşun çeşitli duyguları arasındaki münasebetleri idare eden özel duygu ve kabiliyeti, kuş dili ve duygularını ortaya koymak için çıkardığı sesler de kuş dili demek olur. ... Hz. Süleyman'ın mucizesinde daha derin bir mana anlaşılması gerekmez mi? diye bir soru hatıra gelir. Bundan dolayı, adı geçen peygambere mucize olarak kuşlar, ileride geleceği üzere Hüdhüd'ün söylediği gibi gerçekten tam bir söz söylediler, demişlerdir. Çünkü Hz. Peygamber'e ağaçlar, taşlar söylemişti; fakat bu manaya göre de Süleyman (a.s.)'a kuş dili değil, kuşa insan dili bildirilmiş olur. Halbuki "Bize kuş dili öğretildi." buyurulmuştur. Bu sebepten önemli olan husus, kuşun söylemesinden çok, Süleyman (a.s.)'ın anlamasında ve anlayışının derinliğindedir. Hem de Kur'an'ın ifadesine göre bu anlayış, sadece kuşun dilinde, lügatında değil mantığındadır. O yalnız kuşların sesleri veya hareketleri ile ifade ettikleri hislerini anlamakla kalmıyor, o hisleri idare eden ana mantığı, işin gizli ilahî sırlarını biliyordu. Böylece onların şakımalarındaki yüce Allah'ı tesbih ve tazimlerini anladığı gibi, onları idaresi altına alarak kendine has teşkilatıyla ordusunda hizmette de kullanıyordu." (bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 5, İstanbul 1935, s. 3652.)

¹³ Sözlü edebiyatımızda kuşa dönüşme motifi konusunda geniş bilgi için özellikle şu eserlere bakılmalıdır: Metin Ergun, *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, C. 1 (İnceleme), Ankara 1997, s. 177-180; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C. 2, Ankara 1995, s. 554-560; Halil Ersoylu, "Türk Dünyasının Düşünce, Dil ve Edebiyatındaki Bazı Kuşlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl: 2, C. 2, S. 11, Nisan 1981, s. 109-110.)

“...Keloğlan birini zehirli okla öldürüyor. Öldürülenin karısı bir serçe ile sözleşip, haber alıyor ve öç almak için yola çıkıyor.”¹⁴; “...Ejder çınar ağacı üzerindeki yuvanın içinde bulunan kuş yavrularını yemek ister. Bunu gören Er Töştük yılanı öldürüp parçalayarak kuş yavrularına yedirir ve onlarla konuşur. Bir müddet sonra Alp Kara Kuş fırtına, kasırğa koparıp yuvasına gelir ve Er Töştük’e iyilikler yapar.”¹⁵ Örneklerini çoğaltabileceğimiz bu tür eserlerde, diğer hayvanlar insanlarla genellikle insan diliyle konuşurken, kuşlarla iletişimde insanların kuş diliyle de konuştukları dikkati çeker.

Kuş diliyle ilgili Kur’an’da anlatılanlar, Müslüman doğuda hayal ürünü unsurların da eklenmesiyle birçok edebî eserin meydana getirilmesinde ilham kaynağı olmuş ve müfessirlerden başka, edipler de meydana getirdikleri mesnevilerde ‘vahdet-i vücut’ temasını işleyerek ‘kuş dili’nin sırrına ermeye çalışmışlardır. 12. yüzyılın sonu ve 13. yüzyılın başlarında yaşamış olan, meşhur İranlı şair Feridüddin Attâr tarafından yazılan *Mantıku’t-tayr*¹⁶ (kuş dili) bu tür eserlerin ilham kaynağını ve örneğini teşkil eder. Attâr’ın eserinin de aslı Gazzâlî’nin *Risâletü’t-tayr*’ıdır.

Doğu tasavvuf edebiyatının klasik mevzularından biri haline gelen *mantıku’t-tayr*, Türk edebiyatında ilk defa 14. yüzyılda Gülşehrî tarafından yazılmıştır. Gülşehrî *Mantıku’t-Tayr*’ının konusunu ve esas planını Feridüddin Attâr’ın eserinden almıştır. Gülşehrî, eserini bilhassa Mevlanâ’nın *Mesnevi*’sinden aldığı hikâyelerle süslemiş, devrin sosyal ve ahlaki düşünceleriyle zenginleştirerek millî ve orijinal bir eser hâline getirmiştir.¹⁷ 15. yüzyılın sonlarında yaşamış ve Çağatay edebiyatının en önemli ediplerinden olan Ali Şir Nevaî de Feridüddin Attâr’ın eserine nazire olarak *Lisânü’t-tayr* (kuş dili) adıyla Türkçe eser yazmıştır. Ali Şir Nevaî, her ne kadar eseri için ‘tercüme’ kelimesini kullanıyorsa da, bu eseri olduğu gibi aktarmamış, gereksiz bulduğu bazı bölümleri bırakmış, yeni öyküler eklemiş, eserin işlenişinde baştan sona kendi kişiliğinin ve çağının damgasını vurmuştur.¹⁸

Bu eserlerde bütün ‘yaratılmışlar’da bedenleşmiş ‘ruh kuşları’nın Hüdhüd adlı ermiş kuşun yol göstermesiyle Anka veya Simurg denilen efsanevi kuşla temsil edilen Tanrı’yı

¹⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C. 2, Ankara 1995, s. 548-549, 560.

¹⁵ Abdülkadir İnan, “Türk Folklorunda Simurg ve Garuda”, *Makaleler ve İncelemeler*, 2. bs., Ankara 1987, s. 350.

¹⁶ Feridüddin Attâr, *Mantık al-Tayr*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.

¹⁷ Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 1., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987, s. 379.

¹⁸ Ali Şir Nevaî, *Lisânü’t-tayr*, hzl. Prof. Dr. Mustafa Canpolat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 2-3. Ali Şir Nevaî, eserinin de adı olan Arapça *lisânü’t-tayr* tamlaması karşılığı olarak, eserin içinde Türkçe ‘kuş tili’ tamlamasını kullanır. (bk. Abdülkadir İnan, “Çağatay Edebiyatı Üzerine Bir Konferans”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara 1991, s. 21)

arayışları anlatılır. Bu kuşlar, Tanrı'ya varmak için asırlarca uçarlar, içlerinden, kendilerinde fâni olacak bir dereceye ulaşan otuz kuş, mutlak vücuda (Simurg) ulaşır ve aradıkları Simurg'un yine kendileri olduğu gerçeğini anlarlar.¹⁹

Ayrıca, edebiyatımızda bazı mutasavvıf şairler, şathiyyeleri ve genel olarak alışılmamış sembollerin kullanıldığı tasavvufî şiirleri 'kuş dili' olarak nitelemişlerdir. "Maddeye bağımlı olmayan ve lahutî âlemin âdeta ruhani kuşları konumunda olan bu şairler, yine kendi âlemlerinde kanat vuran kişilerin anlayacağı 'kuş dili' diye adlandırılan bir tür dil geliştirmişlerdir."²⁰ Bir olgunluk ve seçkinlik göstergesi olan ve Attâr'ın ünlü eserini telmihen 'mantıku't-tayr' da denilen kuş dilini bilmek, Türk mutasavvıflarınca manayı erbabı olmayandan gizlemek, tasavvuf rumuz ve ıstılahlarını bilmek olarak yorumlanmıştır.²¹

Yunus Emre'yle birlikte birçok mutasavvıf şair 'kuş dili'ni şiirlerinde kullanmışlardır. Bu şairlerin şiirlerinde 'Süleyman', 'Davud', 'Hüdhüd', 'mantıku't-tayr', 'kuş dili' gibi müşterek kelime ve kavramlar yer almıştır. Böyle şiirlerdeki 'kuş dili'nin temelinde, Kur'an'daki Neml suresinin ilgili ayetlerinin bulunduğu açıktır: "...*Bu kuş dilidir bunu Süleyman bilir.*" (Yunus Emre), "...*Mantıku't-tayr özge bir dildir Süleyman fehm ider.*" (Nehcî), "...*Rumûz-ı aşk lîkin kuş dilidir kimse fehm etmez.*" (Lâedri)²²

Klasik edebiyatımızda ifade ettiği derin anlamıyla 'kuş dili' kelime grubunun kullanıldığı şiirler yazıldığı gibi, şaman dualarını andıran, kuş seslerini taklit ederek ve bu suretle kuş dili söylendiği izlenimi veren şiirler de yazılmıştır. M. Fatih Köksal tarafından bir mecmuada bulunarak, bilim âlemine tanıtılan ve yaşadığı dönem ve şairliği hakkında yeterli bilgi bulunmayan Ahmed'in²³ bir gazeli kuş seslerini taklit eden hecelerle kurulan dizelerden oluşmaktadır:

...
Tesbihini guş eyle vuhûş ile tuyûrun
Cakkan cakakâ cakka çakâ çakk(a) cakîkî

Gel ârif iseñ diñle nedür bâng-i hurûsı
Kukrî kukakâ kukr(a) kukâ kukra kukîkî

¹⁹ Nihad Sami Banarlı, *age.*, s. 379.

²⁰ Cemâl Kurnaz-Mustafa Tatçı, "Türk Tasavvuf Edebiyatında Sembolik Anlatım veya Kuş Dili", *Türk Yurdu* C. 21, S. 167, Temmuz 2001, Ankara, s. 33.

²¹ Ömür Ceylân, *Kuş Cenneti Şiirimiz –Klâsik Türk Şiirinde Kuşlar-*, İstanbul 2003, s. 18.

²² M. Fatih Köksal, "Eski Şiirimizin Kuş Dilli Şairleri", *Türk Edebiyatı*, S. 375, Ocak 2005, İstanbul, s. 47.

²³ Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı şairin adını Dukaginzâde Ahmed olarak vermişlerdir. (bk. Cemâl Kurnaz-Mustafa Tatçı, *age.*, s. 33.)

*Fehm (et şu) kebûter didügin bakka bakîkî
Kû kû bakakâ bakka bakâ bakka bakîkî²⁴*

....

*Kuş dilini bilmege Süleymân gerek Ahmed
Lakkan lakakâ lak lakakâ lakk(a) lakîkî²⁵*

Sözlü edebiyatta kuşlarla konuşma ve kuşa dönüşme, dünya halk edebiyatındaki genel bir görünüşken, Türk edebiyatında ‘vahdet-i vücut’ temalı eserler yazma ve ‘derin anlamlı’ şiirler söyleme Kur’an’daki kuş dilinden ilham alan İslam kültürüyle ilgilidir. Kuş seslerini temsil eden heceler ekleyerek şiir söyleme ise Şamanlık kültürüyle ilişkilendirilebilir.

4. Özel Dil Olarak Kuş Dili

Şamanların kuş sesleriyle ruhlar âlemine ulaştıklarına şahit olan, Süleyman peygamberle birlikte, geçmişte bazı ermiş kişilerin kuşlarla konuştuğuna inanan, halk masallarında bazı kahramanları kuşlarla konuşturarak,²⁶ kahramanı kuşlar olan eserler yazan ve dizelerinde kuş sesleri olan veya 'kuş dilli' tasavvufî şiirler söyleyen Türkler, çeşitli çevrelerde türlü amaçlarla kullandıkları değişik gizli diller ile geçerli dili esas alarak kelimelere bazı ses veya ses grubu eklenmesiyle kurulan konuşma biçimlerini de ‘kuş dili’ olarak adlandırmışlardır.

Kuş dili özel dil anlamıyla *Kamus-ı Türki*’de “müttefaku’n-aleyh ve anlaşılmaz lisan”²⁷, *Yeni Türkçe Lûgat*’te “her heceye bir *f* ilâvesiyle söylenen lisan”²⁸, *Türk Lûgati*’nde “kuşların ötmesine takliden söylenen sözler”²⁹ şekillerinde izah edilir; ancak bu lisanı kullananlar, kullanıldığı alan ve kullanım şekli hakkında teferruatlı bilgi verilmez. *Türkçe*

²⁴ M. Fatih Köksal, *age.*, s. 47-48.

²⁵ Kadı Burhaneddin’in (1345-1398) *Divan*’ında *şakrak, buğrak, sağrak...* kelimelerine *akıki* ek redifinin getirilmesiyle *şakrakakıki, buğrakakıki, sağrakakıki, toğrakakıki, oğrakakıki* şekillerinde dize sonları olan şiir de bulunmaktadır. (bk. Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul 1980, s. 26-27.) Bu ek redifler M. Fatih Köksal tarafından kuş sesini taklit olarak değerlendirilse de bunların gerek ses ve gerekse dizelerin anlamı açısından herhangi bir kuşun sesini taklit olduğu açık değildir. (bk. M. Fatih Köksal, *age.*, s. 47.) Kanaatimce, şair dize sonlarındaki kelimelere (*k*)*akıki* ses grubunu eklemekle içinde bulunduğu ruh hâlini –üzüntüsünü– ifade etmektedir. Eski edebiyatımızda, buna benzer olarak, çeşitli sebeplerle kekemelerin konuşmalarını takliden bir hecenin tekrarıyla da yazılmış birçok manzume vardır. (Geniş bilgi için bk. Amil Çelebioğlu, “Kekeme Dili (Lisân-ı Pepegî) ile Şiirler”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998, s. 497-502.)

²⁶ Halil Ersoylu, “Türk Dünyasının Düşünce, Dil ve Edebiyatındaki Bazı Kuşlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl: 2, C. 2, S. 11, Nisan 1981, s. 109-110.

²⁷ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1317 [1901], s. 1101.

²⁸ M. Bahaeddin, *Yeni Türkçe Lûgat*, İstanbul 1924, s. 561, M. Bahaeddin sözlüğünde “söyle” *söföylefe* (*age.*, s. 561) örneğini verir.

²⁹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lûgati*, C. 3, İstanbul 1943, s. 868.

Tabirler Sözlüğü'nde “çocukların kendi aralarında anlaşmak için icat ettikleri hususi dil”³⁰ şeklindeki tarifte sadece çocuklar arasında kullanıldığına dikkat çekilir. *Okyanus Türkçe Sözlük*'te 1) “genellikle çocukların kelimelerin şekillerini değiştirerek, kelimelerin başına veya hecelerin arasına başka heceler (çoğunlukla *f* li heceler) ekleyerek uydurdukları bir çeşit konuşma”³¹, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*'nde “genellikle çocukların sözcüklerin biçimlerini değiştirerek başlarına ya da heceleri arasına başka sözcük ya da hece ekleyerek uydurdukları dil”³², Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünde “genellikle çocukların, kelimelerin biçimlerini değiştirerek kelimelerin başına, hecelerin arasına başka kelime veya hece ekleyerek uydurdukları bir tür konuşma”³³ şekillerindeki tariflerde kuş dilinin daha çok çocuklar arasındaki yaygınlığına dikkat çekildiği gibi, bu dilin yapısı hakkında, tam olmasa da, bilgiler yer alır. *İstanbul Ansiklopedisi*'nde kuş dili “kelimelerin telâffuzları kasden bozularak ve kekeme ağzı taklidi ile acayip bir şekle sokularak bir çeşit gizli şekilde konuşma” olarak tarif edilerek “kadınlar ve yetişkin kızlar arasında mahrem sohbet, sırdaşlık yolunda gayet yaygın kullanıldığı”³⁴ yer alır. *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü*'nde “sözcükler arasına tekdüze heceler yerleştirerek uygulanan bir tür konuşma biçimi”³⁵ tanımıyla kuş dilinin sadece hece eklemek suretiyle konuşulduğu belirtilir. Ayrıca, *Okyanus Türkçe Sözlük*'te ‘kuş dili’ nin ikinci anlamı “(eski) esnafların kendi aralarında kullandıkları gizli dil” olarak verilir. Burada kuş dili ‘jargon’ karşılığı olarak kullanılmıştır.

Bu tanımlara göre, kuş dilinin -hepsinde teferruatıyla yer almasa da- “konuşanlar haricindekilerce anlaşılmayan”, “özel ve gizli bir anlaşma aracı olduğu”, “çeşitli ses ya da ses grubu ekleyerek veya başka bir suretle kelimelerin biçimini değiştirerek konuşulduğu” konusunda fikir birliği vardır.

Kuş dili terimi, kelimelerin çeşitli şekillerde -ses veya hece ekleme, ters çevirme vb.- değiştirilmesiyle oluşturulan konuşma için yaygın olarak kullanılırken, ayrıca kelimelere yeni anlamlar yükleyerek (argo) veya dilin yapısı korunarak yepyeni kelimelerle konuşarak (jargon) anlaşma,³⁶ konuşma ve yazma haricinde başka araçlarla, özellikle ıslıkla anlaşma,³⁷

³⁰ Mustafa Nihat Özön, *Türkçe Tabirler Sözlüğü*, İstanbul 1943.

³¹ Pars Tuğlacı, *20. Yüzyıl Ansiklopedik Okyanus Türkçe Sözlük*, C. 2, İstanbul 1971, s. 1728.

³² “Kuş Dili” maddesi, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1992, s. 7212.

³³ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Ankara 2005, s. 1269.

³⁴ Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1968, s. 4558.

³⁵ Hulki Aktunç, *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanımlarıyla)*, İstanbul 1998, s. 194. Hulki Aktunç sözlüğünde “ben” *begen* örneğindeki gibi *g*'li örnekler verir.

³⁶ Örneğin, Geygel Yürükleri kendi aralarında konuştukları özel dil (jargon) için “kuş dili” kelime grubunu kullanırlar. (bk. Geoffrey Lewis, “The Secret Language of The Geygelli Yürüks”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, s. 223.) Ayrıca bk. Zeki Kaymaz, *Türkiye'deki Gizli Diller Üzerine Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2003.

bol yabancı kelime veya bilinmeyen kelimeler kullanarak konuşma veya yazma³⁸ anlamlarında da kullanılmaktadır. Burada kelimelerin başına veya heceleri arasına çeşitli ses gruplarının eklenmesiyle ya da kelimeyi oluşturan hecelerin veya seslerin yer değiştirilmesiyle konuşulan ve dizelerde yukarıdan aşağıya okunacak kelime veya kelimelerin baş harflerinden sonra anlamsız hecelerin tekrarlanmasıyla yazılan kuş dili incelenecektir.

5. Kuş Dilinin Özel Dil Olarak Kullanıldığı Çevreler

Tarihî yazılı kaynaklarımıza göre, kuş dilinin özel dil olarak kullanımını 17. yüzyıla kadar tanıklandırmak mümkündür.³⁹ 17. yüzyılda, klasik edebiyatımızda türünün en büyük örneği olarak yazılan *Seyahatname*'sinden Evliya Çelebi'nin kuş dilini bildiğini ve bazı özel durumlarda arkadaşlarıyla gizli anlaşma aracı olarak kuş dilini kullandığını öğrenmekteyiz: *Hizmetkârlardan kimse bulunmasun.* ' diyü rica edince hakir yoldaşlarımı hep taşra çıkardım. *Gulâmımın birine kuş lisanı üzere 'Cüümlece yocoldacaşlacarıcım sicilacahlacansucunlacar icihiticiyacatecen ducursucunlacar.* ' diye emrettim. Yani "Cümle yoldaşlarım silâhlansunlar, ihtiyaten dursunlar." diye emrettim.⁴⁰ Evliya Çelebi'nin konuştuğu 'kuş dili' ülkemizde g'li hecelerle yapılan şekilde birlikte en çok yaygınlık gösteren, kelimenin hecelerine c'li hecelerin eklenmesiyle konuşulan biçimdir.

19. yüzyılın meşhur vakanüvis ve tarihçilerinden Şanizade Atallah Mehmed, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1808 ve 1820 yılları arasındaki tarihî ve siyasi olayları anlattığı, 1873'te İstanbul'da basılan *Şanizade Tarihi* adıyla meşhur olan kitabında geçen ...*vâkıf-ı esrar-ı eşrâr bazı nabekârlarla amizişe derkâr ve kuş dilince söyleşerek müsaade-i zamana dideküşayı*

³⁷ Örneğin, Giresun'un Çanakçı ilçesine bağlı Kuşköy'de yüzyıllardır kullanılan ıslık dili için 'kuş dili' terimi kullanılmakta ve burada dokuz yıldır 'Kuşköy Kuş Dili Festivali' yapılmaktadır. (<http://www.kesfetmekicinbak.com/islkdili> (28.02.2007) Burada konuşulan ıslık dilinin özellikleri için bk. Özcan Başkan, "Islık Dili", *Lengüistik Metodu*, Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları: 23, İstanbul 1998, s. 141-144.

³⁸ Örneğin, Prof. Dr. L. Sami Akalın Türkçenin yabancı kelime ve ibarelerle kirlendiğini anlattığı yazısında anlaşılabilir Türkçe için 'kuş dili' kelime grubunu kullanmıştır. (bk. L. Sami Akalın, "Türkçesiz Türkçe ve Kuş Dili", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 162, Haziran 2000, s. 22-23.)

³⁹ Hulki Aktunç, *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü*'nde kuş dilini XVI. yüzyılda Edirneli Etmekçizâde Şeyh Muhiddin'in icat ettiğini belirtip *begen* (ben), *saganaga* (sana), *bigitigigi[gi]m* (bitiğim) örneklerini verirse de bu bilgiyi aldığı kaynağı belirtmemiştir. (bk. Hulki Aktunç, *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*, İstanbul 1998, s. 194.) Hulki Aktunç'un burada bahsettiği kişi, ilk yapma dil kabul edebileceğimiz *Baleybelen*'in mucidi, eserlerinde kendisini Muhammed b. Fethullâh b. Ebu Talib el-Edirnevî eş-şehîr bi-Muhyî-i Mısrî min fukarâyî-ş-Şeyh Ahmed b. İbrahim-i Gülşenî künyesiyle tanıtan Muhammed Muhyiddin Gülşenî'dir. Bu kişinin, Aktunç'un verdiği örneklerdeki gibi bir kuş dilini icat edip etmediğini bilmiyoruz, ancak *Baleybelen* adıyla yapma bir dil icat ettiğini bilmekteyiz. Türkçe, Arapça ve Farsça dil kurallarının karışımı olan dili Muhammed Muhyiddin "genel bir yazı veya konuşma dili olarak kabulünden ziyade mistik bilginin anlatım aracı olarak geliştirdiğini" ifade eder. *Baleybelen* grameri 1566-1574 yılları arasında yazılmıştır. (Geniş bilgi için bk. Mustafa Koç, "Osmanlıda Esperanto - İlk Yapma Dil "Baleybelen"- İlk Yapma Dilin Kurucusu Muhyî-i Gülşenî", *Osmanlı*, C. 9, s. 463-467.)

⁴⁰ Ahmed Cevdet, *Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, C. 2, İstanbul 1314 (H), s. 425.

*intizar...*⁴¹ ifadelerinden İstanbul'da serseri ve ayak takımı arasında 'kuş dili'nin konuşulduğu anlaşılır. Burada geçen kuş dili, kelimelere bazı ses veya ses grubu eklenmesiyle konuşulan biçim olabileceği gibi dönemin sözlüklerinde "hovarda, hazele tâbirât-ı mahsûsa-ı mekrûhesi"⁴² veya "hazele beyninde müttéfaku'n-aleyh kaba ve müstehcen lisan"⁴³ anlamlarıyla yer alan 'kayış dili'; yani 'argo' anlamında da kullanılmış olabilir.

Kuş dili, özel dil olarak Türkiye dışındaki Türklerde de görülür. Nekiy İsenbet'in *Tatar Télénéñ Frazelögik Süzlégé*'nde *koş télé* madde başının karşılığı olarak, "bülbul, turgay ve başka kuşların ötüşünü taklit ederek ve bazı kelimelerin Arapça, Farsça kitap diline benzetip söylendiği", "Tataristan'da Sovyet dönemine kadar bu sanatı bilenlerin köyden köye, medreseden medreseye, düğünden düğüne gezerek hünerlerini sergiledikleri"⁴⁴ yazılıdır. Yine, Tataristan'da "daha çok çocuklar arasında oyun dili veya gizli dil olarak, kelimelerin biçimlerini değiştirerek kelimelerin başına, hecelerin arasına başka kelime veya hece ekleyerek –özellikle *f*'li hece- uydurulan bir tür konuşma biçimi"⁴⁵ de bulunur. Bu tür kuş dili örneklerine özellikle *c*'li heceli şekliyle Azerbaycan'da, *p*'li heceli şekliyle Kazakistan'da ve Sibiryâ bölgesinde Altay'da rastlandığını bu ülkelerden gelen arkadaşarımdan öğrenmiş bulunmaktayım.

Bugün ülkemizde, kuş dilini özel dil olarak konuşanlardan en büyük kesimi çocuklar oluşturmaktadır. Üniversitemizin çeşitli fakülte ve bölümlerinden 128'i kız, 92'si erkek olmak üzere toplam 220 öğrenciyle yaptığım ankete⁴⁶ göre öğrencilerin %77,3'ü kız,

⁴¹ Ataulлах Şânizâde, *Tarih*, C. 1, İstanbul 1290 (H), s. 58-59.

⁴² Ahmed Vefik [Paşa], *Lehce-i Osmâni*, C. 1, İstanbul 1890, s. 619.

⁴³ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1899, s. 1045.

⁴⁴ Nekiy İsenbet, *Tatar Télénéñ Frazelögik Süzlégé*, C. 1, Kazan 1989, s. 404.

⁴⁵ Nekiy İsenbet, *age.*, s. 404.

⁴⁶ Ankette sorulan sorular ve bu sorulara verilen cevaplar şöyledir:

– *Kuş dilini konuştuğunuz mu veya konuşuyor musunuz?*

Evet: 99 kız (%77,3), 32 erkek (%34,7) Toplam: 131 (%59,5); Hayır: 29 kız (%22,6), 60 erkek (%65,2) Toplam: 89 (%40,5).

– *Kuş dilinin hangi türlerini konuştuğunuz?*

ga'lı hece: 82 öğrenci, *par*'lı hece: 29 öğrenci, *ca*'lı hece: 17 öğrenci, *fa*'lı hece: 15 öğrenci, *ya*'lı hece: 2 öğrenci, *ska*'lı hece: 2 öğrenci, *ba*'lı hece: 1 öğrenci, *va*'lı hece: 1 öğrenci, tersten okuma: 31 öğrenci, hece çevirme: 1 öğrenci.

– *Kuş dilini hangi dönemde konuştuğunuz?*

İlköğretim döneminde: 87 kız (%87,8), 25 erkek (%78,1) Toplam: 112 (%85,4); Lise döneminde: 9 kız (%9), 7 erkek (%2,1) Toplam: 16 (%12,2); Üniversite döneminde: 3 kız (%3) 0 erkek Toplam: 3 (%3).

– *Kuş dilini hangi amaçla konuştuğunuz?*

Eğlence: 45 kız (%45,4), 19 erkek (%59,3) Toplam: 64 (%48,8); Gizli dil: 15 kız (%15,1), 6 erkek (%18,7) Toplam: 21 (%16); Eğlence ve gizli dil: 39 kız (%39,3), 7 erkek (21,8) Toplam: 46 (%35,1).

– *Kuş dilini büyükleriniz konuşuyor mu?*

Evet: 19 kız, 6 erkek. Toplam: 25; Hayır: 109 kız, 86 erkek. Toplam: 195.

– *Kuş dilini büyükleriniz hangi amaçla konuşuyorlar?*

Eğlence: 7 öğrenci; Gizli dil: 16 öğrenci; Eğlence ve gizli dil: 2 öğrenci.

%34,7'si erkek olmak üzere toplam %59,5'i kuş dilini konuşmuş veya konuşmaktadır. Öğrencilerin %85,4'i ilköğretim döneminde, %12,2'si lise döneminde kuş dilini konuşmuşlar, %3'ü ise üniversite döneminde, yani halen konuşmaktadırlar. Kuş dili bu dönemlerde %48,8 oranıyla eğlence, %16 oranıyla gizli dil, %35,1 oranıyla hem eğlence hem gizli dil olarak kullanılmıştır.

Öğrenilmesi kolay kurallara dayanan kuş dili, genellikle ilk kez duyan çocuklarca zekâ oyunu olarak algılanır ve öğrenme aşamasında konuşma pratikleriyle bir tür sözlü oyun hâlini alır. Daha sonra bu dili bilenler, diğer çocuklar yanında, çevrenin anlamasını istemedikleri şeyleri kuş dilinde söyleyerek hem gizli anlaşma sağlamış hem de grup içinde 'kuş dilini bilen' özelliğiyle farklılık kazanmış olurlar. Toplulukta kendilerinden başka kimsenin anlamadığı bir dili konuşuyor olmak çocuklara büyük zevk verir. Bu, çocuk veya gençler arasında, herhangi bir yabancı dil öğrenilinceye veya farklı bir gizli anlaşma aracı geliştirilinceye kadar devam eder.

Kuş dili gizli anlaşma aracı olmakla birlikte, çocukluk yıllarında bir tür oyun olarak algılanarak çocuklar arasında yaygınlık kazanmak suretiyle pek çok kişi tarafından bilindiğinden, bugün gizli bilgileri aktarmak için pek uygun değildir. Ancak, kuş dilini tam bir gizli anlaşma aracı olarak kullanan çocuklar vardır; bunlar sokak çocuklarıdır. Sokaklarda yaşayan, ailesiyle ilişkileri kopuk olup geçimini sokaktan sağlayan, zaman zaman suça bulaşp, tiner gibi uçucu maddeler kullanan ya da bunlara gereksinim duyan, sokağın özgür ortamını mekân edinen genellikle eğitimsiz sokak çocukları başkalarının duymasını ya da anlamasını istemediklerinde kendi aralarında değişik türleriyle kuş dilini konuşurlar.⁴⁷ Diğer çocuklarda daha çok eğlence ve oyun amacıyla kullanılan kuş dili, sokak çocuklarının dilinde eğlenceden ziyade gerçekten gizli, dış dünyaya kapalı konuşma şekli olarak görülür. Sokak çocukları toplumun geri kalan kesimlerinden ayrılmak ve korunmak, bütünlüklerini koruyarak grup kimliklerini pekiştirmek gibi amaçlarla kendi aralarında kuş dilini kullanırlar.

Çocuklar veya gençler oyun ya da gizli anlaşma aracı olarak kuş dilini konuştuğu gibi, yaptığım ankete göre, bazı anne babalar da bu tür konuşma biçimini bilmeyen çocukları yanında bazı özel şeylerini bu dille konuştuklarını veya çocuklarla birlikte eğlence amacıyla kullanmaktadırlar.

Türk kültürü içinde, türlü yer ve çevrelerde aynı veya değişik şekil ve işlevlerle en yaygın ve en uzun süre kullanılan gizli dil söz konusu 'kuş dili' olmuştur. Kuş dilini kendine has sözcük veya deyim dağarcığı olmayan, kendine has yapısı olan, geçerli dili esas alarak

---

⁴⁷ Ahmet Kulca (Umut Çocukları Derneği), <http://www.cafeturco.com/content.asp?CID=198>. (10 Nisan 2005)

kelimelere bazı ses veya ses grubu eklenmesiyle veya kelimelerin ses düzeninin değiştirilmesiyle konuşulan, dolayısıyla toplumda geçerli dilden ayrı, toplumun her kesimince anlaşılmayan konuşma biçimi olması sebebiyle argo içinde değerlendiriliriz.

6. Kuş Dilinin Yapısı:

Kuş dili ülkemizde daha çok sözlü olmak üzere ve yazılı olarak yöreden yöreye veya çevreden çevreye değişiklik göstererek kullanılır.

6.1. Sözlü (Konuşmada) Kuş Dili:

6.1.1. Belli ses gruplarının açık hecelere eklenmesiyle konuşulan kuş dili:

Bu tür kuş dili *ca, ce, cı, ci, co, cö, cu, cü; ga, ge, gı, gi, go, gö, gu, gü; fa, fe, fi, fi, fo, fö, fu, fü; va, ve, vı, vi, vo, vö, vu, vü; ba, be, bı, bi, bo, bö, bu, bü; ya, ye, yı, yi, yo, yö, yu, yü; pça, pçe, pçı, pçi, pço, pçö, pçu, pçü; ska, ske, skı, ski, sko, skö, sku, skü; htabata, htebete, htıbtı, htıbtı, htoboto, htöbötö, htubutu, htübütü; sra, sre, sı, sri, sro, srö, sru, srü;*⁴⁸ *sta, ste, stı, sti, sto, stö, stu, stü*⁴⁹ hecelerinin kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumuna uyularak, kelimeyi oluşturan açık hecelerin sonuna ve kapalı hecelerin açık duruma getirilerek içine eklenmesi suretiyle konuşulur.⁵⁰

Örneğin “Ben seni seviyorum.” cümlesi kuş dilinin bu türünde şu şekillerde söylenir:

c’li hecelerle:

Becen sece-nici sece-vici-yoco-rucum.

g’li hecelerle:

Begen sege-nigi sege-vigi-yogo-rugum.

f’li hecelerle:

Befen sefe-nifi sefe-vifi-yofo-rufum.

v’li hecelerle:

Beven seve-nivi seve-vivi-yovo-ruvum.

b’li hecelerle:

Beben sebenibi sebebıyoborubum.

y’li hecelerle:

Beyen seye-niyi seye-viyi-yoyo-ruyum.

pça’lı hecelerle:

⁴⁸ Bu hecelerle kurulan kuş dili için, Rize ili Raşot köyünde *sıçan dili* dendiğini sempozyum esnasında Ayşenur Kolivar’dan öğrendim.

⁴⁹ Bu hecelerle kurulan kuş dili için, Rize ili Raşot köyünde *yılan dili* dendiğini sempozyum esnasında Ayşenur Kolivar’dan öğrendim.

⁵⁰ Değişik ünsüzlerle başlayan heceler, kuş dilinin tarifini aldığım yukarıda adı geçen sözlüklerden, ankete katılan kişilerden ve Ferit Devellioğlu’nun *Türk Argo Sözlüğü* (5. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 1970, s. 41-42)’den alındı; örnekler tarafımdan oluşturuldu.

Bepçen sepçenipçi sepçevipçiyopçorupçum.

ska'lı hecelerle:

Besken seskeniski seskeviskiyoskoruskum.

sra'lı hecelerle:

Besren sesrenisri sesrevisriyosrorusrum.

sta'lı hecelerle:

Besten sesteniști sestevistiyoistorustum.

htabata'lı hecelerle:

Behtebeten sehtebetenihtibiti sehtebetevihtibitiyohtobotoruhtubutum.

6.1.2. Belli ses gruplarının kelimeyi oluşturan seslere eklenmesiyle konuşulan kuş dili:

Bu tür kuş dili, kelimeyi oluşturan ünsüz seslerden sonra *ebir*, ünlü seslerden sonra *bir* hecelerinin, kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumuna uyulmaksızın hep ince olarak eklenmesiyle konuşulur.⁵¹

Örneğin “Ben seni seviyorum.” cümlesi kuş dilinin bu türünde şu şekilde söylenir:

Bebir-ebir-nebir sebir-ebir-nebir-ibir sebir-ebir-vebir-ibir-yebir-obir-rebir-ubir-mebir.

6.1.3. Belli ses gruplarının kelimeyi oluşturan heceler başına eklenmesiyle konuşulan kuş dili:

Bu tür kuş dili, kelimeyi oluşturan hecelerden önce *kutu*, *inci*, *par* veya *per* ses gruplarının, kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumuna uyulmaksızın eklenmesiyle konuşulur.⁵²

Örneğin “Ben seni seviyorum.” cümlesi kuş dilinin bu türünde şu şekilde söylenir:

‘kutu’ ön eklemesiyle:

Kutuben kutuse-kutuni kutuse-kutuvi-kutuyor-kut(u)um.

‘inci’ ön eklemesiyle:

İnciben incise-incini incise-incivi-inciyor-inc(i)um.

‘par’ ön eklemesiyle:

Parben parse-parni parse-parvi-paryor-parum.

‘per’ ön eklemesiyle:

Perben perse-perni perse-pervi-peryor-perum.

⁵¹Kuş dilinin bu türü Ferit Devellioğlu'nun *Türk Argo Sözlüğü* (5. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 1970, s. 42)'den alındı; örnek tarafımdan oluşturuldu.

⁵² Hecelerin önüne getirilen bu ses grupları, ankete katılan kişilerden ve Ferit Devellioğlu'nun *Türk Argo Sözlüğü* (5. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 1970, s. 41-42)'den alındı; örnekler tarafımdan oluşturuldu.

6.1.4. Kelimelerin sonuna “bayrım” ses grubunun eklenmesiyle konuşulan kuş dili:

Bu tür kuş dili, cümlelerin çekimli veya çekimsiz her kelimesinin sonuna *bayrım* ses grubunun kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumuna uyulmaksızın hep kalın ve düz olarak eklenmesiyle konuşulur.⁵³

Örneğin “Ben seni seviyorum.” cümlesi kuş dilinin bu türünde şu şekilde söylenir:

Benbayrım senibayrım seviyorumbayrım.

6.1.5. Kelimeyi oluşturan ses veya hecelerin yer değiştirilmesiyle konuşulan kuş dili:

Bu tür kuş dili, tek kapalı heceli kelimelerin ilk ve son seslerinin, iki açık heceli kelimelerin hecelerinin yer değiştirilmesi ve ikiden çok heceli kelimelerin ilk hecesinin sona getirilmesiyle konuşulur.⁵⁴

Örneğin “Ben seni sevmiştim.” cümlesi kuş dilinin bu türünde şu şekilde söylenir:

Neb (p) ni-se miş-tim-sev.

6.1.6. Kelimelerin seslerinin ters çevrilmesiyle konuşulan kuş dili:

Bu tür kuş dili, kelimelerin seslerinin sondan başa doğru ters çevrilerek söylenmesiyle konuşulur.⁵⁵

Örneğin “Ben seni seviyorum.” Cümlesi kuş dilinin bu türünde şu şekilde söylenir:

Neb ines muroyives.

Sözlü kuş dili türlerinde birinci grubu oluşturan; yani belli ses gruplarının (*ca, ce..., ga, ge..., pça, pçe..., htabata, htebete..., ska, ske... vb.*) açık hecelere eklenmesiyle konuşulan kuş dilinin kuş seslerini taklit ederek konuşulduğu dikkati çekmektedir. Nitekim, kuş dili terimi, gerçekte bu tür konuşmalar; özellikle serçe gibi küçük kuşların sesine benzetilerek *c*'li heceler⁵⁶ eklenmesiyle yapılan konuşma için kullanılır. Kelimenin hecelerine karga sesine benzetilerek *g*'li heceler⁵⁷ eklenmesiyle yapılan konuşma için ise ‘karga dili’ veya ‘kargaca’ denmektedir. Bu tür kuş dilinin *f*'li, *b*'li, *v*'li ve *y*'li şekilleri ise herhangi bir kuş sesini taklitten ziyade, artık yaygınlaşarak gizliliğini kaybeden gerçek kuş dili olarak kabul edilen *c*'li ve *g*'li şekillerin ünsüzünün başka ünsüzlerle değiştirilmesiyle anlamayı zorlaştırarak

⁵³Kuş dilinin bu türü Ferit Devellioğlu'nun *Türk Argo Sözlüğü* (5. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 1970, s. 42)'den alındı; örnek tarafımdan oluşturuldu.

⁵⁴Kuş dilinin bu türü ankete katılan kişilerden ve Ferit Devellioğlu'nun *Türk Argo Sözlüğü* (5. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 1970, s. 42)'den alındı; örnek tarafımdan oluşturuldu.

⁵⁵Kuş dilinin bu türü ankete katılan bazı kişilerden alındı; örnek tarafımdan oluşturuldu.

⁵⁶ Küçük kuşların çıkardığı *cik cik* sesinin ilk sesine ünlü uyumuna göre ünlülerin eklenmesiyle yapılan heceler.

⁵⁷ Kargaların çıkardığı *gak gak* sesinin ilk sesine ünlü uyumuna göre ünlülerin eklenmesiyle yapılan heceler.

konuşmada yeniden gizlilik sağlamak amacıyla yapıldığı düşünülebilir. Zira, argo veya herhangi bir gizli dil şifresi çözülerek herkesçe bilindiği zaman kullanımdan çıkar ve yeni olanaklardan yararlanılarak yeniden konuşma biçimleri yaratılmaya başlanır.

Bu birinci grup haricindekiler; yani belli ses gruplarının kelimenin başına, sonuna veya seslerin sonuna eklenmesiyle ya da kelimeyi oluşturan hecelerin ters çevrilmesiyle konuşulan kuş dillerinde ise, kuş seslerini taklit değil, kelimelerin şekil ve söylenişlerini değiştirerek kelimelerin bu tür konuşmayı bilmeyenlerce anlaşılmasında zorlaştırma söz konusudur. Yani, bunlarda ‘kuş gibi konuşma’ değil, ‘anlaşılmaz konuşma’ esastır. Bu tür kuş dilinde ve kelimelerin hece veya seslerinin çevrilmesiyle konuşulan kuş dili türlerinde batı dilleri temelinde kullanılan *Pig Latin* (domuz Latincesi)’in etkisi vardır. Örneğin, İngilizce temelindeki Pig Latin şöyledir: Sesli harfle başlayan kelimelerin sonuna *way* (veya *yay*) eklenir. Örneğin *apple– appleway* vb. Sessiz harfle başlayan kelimelerin başındaki ünsüz veya ünsüzler kelimenin sonuna taşınarak *ay* hecesi eklenir. Örneğin *love–ovealay; strength–engthstray* vb. ‘Immigration and Naturalization Service’ kelime grubu Pig Latin’de şöyle söylenir: *immigrationway andway aturalizationnay ervicesay*.⁵⁸

Genel olarak kuş dili terimiyle karşılanan bu konuşma biçimlerinden kelimenin heceleri arasına *ga, ge...* hecelerin eklenmesiyle konuşulanı için, yukarıda da değindiğim gibi, ‘karga dili’ veya ‘kargaca’, *sra, sre...* hecelerinin eklenmesiyle konuşulanı için ‘sıçan dili’, *sta, ste...* hecelerinin eklenmesiyle konuşulanı için ‘yılan dili’; yine heceler arasına *pça, pçe...* hecelerinin eklenmesiyle konuşulanı için ‘kepçe dili’ veya ‘kepçece’; kelimeyi oluşturan hecelerden önce ‘kutu’, ‘inci’, ‘par’ veya ‘per’ ses gruplarının getirilmesiyle konuşulanını için ise sırasıyla ‘kutu dili’ veya ‘kutuca’, ‘inci dili’ veya ‘incice’, ‘par dili’ veya ‘parca’, ‘per dili’ veya ‘perce’ adları da kullanılmaktadır.⁵⁹

6.2. Yazılı (Yazıda) Kuş Dili:

Sözlü olarak konuşmada kullanılan kuş dili türlerinden başka, yazılı kullanılarak, yazılanın içeriğini bu dili bilmeyenlerden saklamak amacıyla şifreli kullanılan kuş dili türleri de bulunmaktadır. Aslında, bunlar Batı’da *akrostiş* –Grekçe “üç mısra” demektir–, bizde *muvaşşah* -Arapça "süslenmiş, süslü" demektir- denen ve dizelerin ilk harflerinin yukarıdan aşağıya doğru anlamlı bir kelime meydana getirecek şekilde düzenlenmesiyle oluşan şiir türünün basitleştirilmiş şeklidir. Bu tür kuş dilinin, akrostiş veya muvaşşah şiir türünden farkı, dizelerin anlamlı kelimelerden oluşmaması, dizelerde yukarıdan aşağıya okunacak kelime

⁵⁸ <http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t=pig+latin> (05.03.2007)

⁵⁹ Nevzat Özkan, “Gizli Dil Olarak Argonun Fonksiyonu Üzerine”, *Türk Kültüründe Argo*, hzl. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Doç. Dr. Gülden Sağol, Haarlem 2002, 29.

veya kelimelerin baş harflerinden sonra anlamsız hecelerin tekrarlanmasıdır. İki türü bulunmaktadır.⁶⁰

6.2.1. Kelimenin her bir sesine, çoğunlukla *eliülâ, embillülâ, epüp* ses gruplarının sırayla eklenmesiyle oluşan üç kelimelik dizelerin baş harflerinin yukarıdan aşağı doğru okunması esasına dayanan kuş dili.

Örneğin “Ben seni seviyorum.” cümlesi kuş dilinin bu türünde şu şekilde yazılır:

Belibülâ bembillülâ bepbüp

Eliülâ embillülâ epüp

Nelinülâ nembillülâ nepnüp

Selisülâ sembillülâ sepsüp

Eliülâ embillülâ epüp

Nelinülâ nembillülâ nepnüp

İliülâ imbillülâ ipüp

Selisülâ sembillülâ sepsüp

Eliülâ embillülâ epüp

Velivülâ vembillülâ vepvüp

İliülâ imbillülâ ipüp

Yeliyülâ yembillülâ yepyüp

Oliülâ ombillülâ opup

Relirülâ rembillülâ reprüp

Uliülâ umbillülâ upup

Melimülâ membillülâ mepmüp.

6.2.2. Kelimenin her bir sesine, çoğunlukla *eeyle, ereürede, embüreyle, epüp* ses gruplarının sırayla eklenmesiyle oluşan dört kelimelik dizelerin baş harflerinin yukarıdan aşağı doğru okunması esasına dayanan kuş dili.

Örneğin “Ben seni seviyorum.” cümlesi kuş dilinin bu türünde şu şekilde yazılır:

Bebeyle berebürede bembüreyle bepbüp

Eeyle ereürede embüreyle epüp

Neneyle nerenürede nemnüreyle nepnüp

Seseyle seresürede semsüreyle sepsüp

Eeyle ereürede embüreyle epüp

⁶⁰ Kuş dilinin bu şeklinin kuralları Ferit Devellioğlu'nun *Türk Argo Sözlüğü*'nden alınmış, örnekler tarafımdan oluşturulmuştur. (bk. Ferit Devellioğlu, *Türk Argo Sözlüğü*, 5. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 1970, s. 42-43.)

Neneyle nerenürede nemnüreyile nepnüp
İiyle ireürede imbüreyile ipüp
Seseyle seresürede semsüreyile sepsüp
Eeyile ereürede embüreyile epüp
Veveyle verevürede vemvüreyile vevvüp
İiyle ireürede imbüreyile ipüp
Yeyeyle yereyürede yemyüreyile yepyüp
Ooyla oraurada omburayla opup
Rereyle rererürede remrüreyile reprüp
Uuyla uraurada umburayla upup
Memeyle meremürede memmüreyile mepmüp.

Yazılı kullanılan kuş dili, konuşmada kullanılan kuş dilinde olduğu kadar çok çeşitlilik gösterememiş ve anlaşılması kolay basit bir sisteme dayandığından yaygınlaşmamıştır.

8. Sonuç

Türk kültüründe duygu ve düşünceleri ifadede gizlilik söz konusu olduğunda bu tür iletişim şekilleri ve ifadeler genel olarak ‘kuş dili’ olarak adlandırılmıştır. Sözlü ve yazılı kültürümüzde ‘kuş dili’ kelime grubu, geçmişten günümüze şu anlamları kazanmıştır: 1. Kuşların sesini taklit etme; 2. Kuşların dilini anlama ve kuşlarla konuşma; 3. Tasavvufi edebiyatta anlamı gizlemek için alışılmamış sembollerin ve tasavvufi terimlerin kullanıldığı özellikle şathiye türü şiirler; 4. Daha çok çocukların, kelimelerin biçimlerini değiştirerek kelimelerin başına, hecelerin arasına başka kelime veya hece ekleyerek uydurdukları bir tür konuşma; 5. Kelimelere yeni anlamlar yükleyerek (argo) veya dilin yapısı korunarak yepyeni kelimelerle konuşarak (jargon) anlaşma; 6. Konuşma ve yazma haricinde başka araçlarla, özellikle ıslıkla anlaşma; 7. Bol yabancı kelime veya bilinmeyen kelimeler kullanarak konuşma veya yazma.⁶¹ Bu anlamlardan ilk üçü geçmişteki sözlü ve yazılı kaynaklarımızda yer alırken; son dördü bugün konuşmada ve yazı dilimizde kullanılmaktadır.

Özel dil olarak kullanılan kuş dili, geçmiş dönemdeki inançlarımızla ve bu inançlar dairesinde gelişen kültürümüzle ilgilidir. Şamanlık inancı dairesinde ve sonrasında gelişen sözlü kültürde kuşlarla onların diliyle anlaşmayı; Müslümanlık inancıyla gelişen yazılı kültürümüzde öncekine ek olarak derin içerikli ve gizemli fikirler söylemeyi ifade eden kuş dili, daha sonra özellikle yaygın dil temelinde kuşların seslerine benzetilerek ya da diğer şekillerdeki konuşma biçimleriyle sadece bunları bilenlerce anlaşılacak şeyleri söyleme olarak

⁶¹ Türk Dil Kurumunca 2005 yılında 10. baskısı yapılan *Türkçe Sözlük*'te ‘kuş dili’ maddesinin anlamı olarak bunlardan sadece 4.sü yer alır.

gelişmiştir.

KAYNAKLAR

- Ahmed Cevdet, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, C. 2, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314 (H).
- Ahmed Vefik [Paşa], *Lehce-i Osmânî*, C. 1, Tabhâne-i Amire, İstanbul 1890.
- Akalın, L. Sami, “Türkçesiz Türkçe ve Kuş Dili”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 162, Haziran 2000, s. 22-23.
- Akalın, L. Sami, *Türk Folklorunda Kuşlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- Aktunç, Hulki, *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
- Ali Şir Nevaî, *Lisânü't-tayr*, hzl. Prof. Dr. Mustafa Canpolat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995,
- Arkan, Özdemir Kaptan, “Argo ve Beyoğlu Argosu”, *Türk Kültüründe Argo* (hzl. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Doç. Dr. Gülden Sağol), Haarlem 2002, 149-168.
- Ataullah Şânizâde, *Tarih*, C. 1, İstanbul 1290 (H).
- M. Bahaeddin, *Yeni Türkçe Lugat*, İstanbul 1924
- Baldick, Julian, *Animal and Shaman Ancient Religions of Central Asia*, New York University Press, New York 2000.
- Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 1., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987, s. 379.
- Başkan, Özcan “Islık Dili”, *Lengüistik Metodu*, Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları: 23, İstanbul 1998, s. 141-144.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, “Kuş Dili” maddesi, C. 14, Milliyet Yayınları, İstanbul 1992.
- Çelebioğlu, Amil, “Kekeme Dili (Lisân-ı Pepegî) ile Şiirler”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1998, s. 497-502.
- Ceylân, Ömür, *Kuş Cenneti Şiirimiz -Klâsik Türk Şiirinde Kuşlar-*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2003.
- Demirci, Kürşad, “Hayvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 81-83.
- Devellioğlu, Ferit, *Türk Argo Sözlüğü*, 5. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 1970.
- Eliade, Mircea, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, İstanbul 1999.

Ergin, Muharrem, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1980.

Ergun, Metin, *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, C. 1 (İnceleme), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Ersoylu, Halil, “Türk Dünyasının Düşünce, Dil ve Edebiyatındaki Bazı Kuşlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl: 2, C. 2, S. 11, Nisan 1981, s. 77-125.

Feridüddin Attâr, *Mantık al-Tayr*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.

Guenon, Rene, “Kuşların Dili”, çev. Dr. İsmail Taşpınar, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23 (2002/2), s. 77-82.

Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lûgati*, C. 3, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

İnan, Abdülkadir, “Türk Folklorunda Simurg ve Garuda”, *Makaleler ve İncelemeler*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 350-352.

İnan, Abdülkadir, “Çağatay Edebiyatı Üzerine Bir Konferans”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 11-35.

İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954.

İsenbet, Nekiy, *Tatar Têlênêñ Frazaojik Süzlêgê*, C. 1, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1989.

Kaymaz, Zeki, *Türkiye’deki Gizli Diller Üzerine Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2003.

Kenin-Lopsan, M. B., *Obryadovaya Praktika i Folklor Tuvinskogo Şamanstva*, İzdatelstvo “Nauka”, Novosibirsk 1987.

Koç, Mustafa, “Osmanlıda Esperanto –İlk Yapma Dil “Bâleybelen”– İlk Yapma Dilin Kurucusu Muhyî-i Gülşenî”, *Osmanlı*, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 463-467.

Koçu, Reşad Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, Koçu Yayınları, İstanbul 1968.

Köksal, M. Fatih, “Eski Şiirimizin Kuş Dilli Şairleri”, *Türk Edebiyatı*, S. 375, Ocak 2005, İstanbul, s. 45-48.

Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, hzl. Dr. Ali Özek, Hayreddin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağırıcı, Dr. İbrahim Kafî Dönmez, Sadreddin Gümüş, Suudi Arabistan Krallığı Medine-i Münevvere 1987.

Kurnaz, Cemâl - Mustafa Tatçı, “Türk Tasavvuf Edebiyatında Sembolik Anlatım veya Kuş Dili”, *Türk Yurdu*, C. 21, S. 167, Temmuz 2001, Ankara, s. 29-33.

- “Kuş Dili” maddesi, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1992, s. 7212.
- Lewis, Geoffrey, “The Secret Language of The Geygelli Yürüks”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan’a Armağan*, İstanbul 1950-55, s. 214-225.
- M. Bahaeddin [Toven], *Yeni Türkçe Lugat*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1924.
- Melikoff, İrene, “Mircea Eliade ve Türklerin Dinlerini Araştırmadaki Önemi”, çev. Dr. İsmail Taşpınar, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20 (2001), s. 193-199.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Özkan, Nevzat, “Gizli Dil Olarak Argonun Fonksiyonu Üzerine”, *Türk Kültüründe Argo*, hzl. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Doç. Dr. Gülden Sağol, SOTA Yayınları, Haarlem 2002, s. 23-30.
- Özön, Mustafa Nihat, *Türkçe Tabirler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1943.
- Pars Tuğlacı, *20. Yüzyıl Ansiklopedik Okyanus Türkçe Sözlük*, C. 2, Pars Yayınları, İstanbul 1971.
- Radloff, W., *Sibiryadan Seçmeler*, çev. Ahmet Temir, 2. bs., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, “İkdam” Matbaası, İstanbul 1317 [1901].
- Tuğlacı, Pars, *20. Yüzyıl Ansiklopedik Okyanus Türkçe Sözlük*, C. 2, Pars Yayınevi, İstanbul 1971.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Ankara 2005.
- Waida, Manabu, “Birds”, *The Encyclopedia of Religion*, C. 2, New York 1987, s. 224-227.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 5, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1935.